

Глунда О.О.,

*старший викладач Хмельницького
інституту регіонального управління та
права, кандидат юридичних наук*

ПРАВО НА ЖИТТЯ

Законодавча система України закріплює, що людина, її життя і здоров'я є найвищою соціальною цінністю.

Ця конституційна засада всієї правової системи створює відповідний правовий режим реалізації різноманітних елементів права на життя у тій чи іншій правовій галузі.

Конституція України у ст.27 закріплює положення: “Кожна людина має невід’ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов’язок держави – захищати життя людини”. Деклароване у конституційному акті право, що є невід’ємним елементом всієї системи прав людини, є зрозумілим для всіх і кожного. Що для людини є зрозумілішим ніж поняття “життя”? Однак у практиці повсякденного застосування законодавства, що торкається захисту та охорони права на життя, виникають численні проблеми та ускладнення правового характеру. З метою уникнення зазначених ускладнень, видається необхідним визначитись зі змістом, складом та правовим розумінням цього явища.

Ставлячи запитання, чим є право на життя з точки зору юридичного поняття, зауважимо, що це є категорія, яка регулює відносини з приводу такого блага фізичної особи, як благо життя. Це благо носить нематеріальний характер і є об’єктом регулювання численних галузей права.

Життя є особистим немайновим благом фізичної особи (людини). Цим благом особа наділена і є її носієм внаслідок еволюційного природного процесу, продуктом якого є все людство.

Благо життя є біологічною базою, основою на якій будується право людини на життя, що є категорією соціальною і етично-правовою. Благо життя є основою формування розуміння права на життя, його складових елементів, змісту та значення.

Вчені-юристи активно досліджують проблеми здійснення права на життя людини. Серед таких відомих науковців-правників необхідно відзначити Л.О. Красавчикову, М.М. Малєйну, О.М. Єрмолаєва, З.В. Ромовську, О.І. Йойриш, О.О. Красовського, М. Ардашеву, М.І. Ковальова, О.В. Тихомирова, Н. Болотіну та багатьох інших.

У чинній правовій системі питанням охорони, захисту, порядку здійснення права на життя присвячено норми конституційного, кримінального, цивільного, сімейного, екологічного права України.

Особливо важливого значення набуває розширення сфери регулювання суспільних відносин у частині здійснення права на життя у реформованому цивільному та сімейному праві України.

Зокрема у ст.270 Цивільного кодексу України (надалі ЦК України) визначено, що “Відповідно до Конституції України фізична особа має право на життя ...”. Цивільне законодавство відносить право на життя до системи особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (глава 21). У ст.281 (Право на життя) зазначено, що це право має невід’ємний характер і її носій (фізична особа) не може бути позбавлений життя. Далі у цій статті законодавець розміщує правову норму, пов’язану з положеннями кримінального права щодо змісту поняття необхідної оборони (права захищати своє життя від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом).

Крім вище зазначених положень, до змісту права на життя законодавець відносить наступні елементи: обов’язковість проведення медичних, наукових та інших дослідів лише щодо

повнолітньої дієздатної особи за її вільною згодою; заборону задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя; обов'язковість стерилізації лише повнолітньої особи за її бажанням та особливу вимогу щодо порядку стерилізації недієздатної особи; порядок проведення операцій по штучному перериванню вагітності, штучного запліднення та перенесення зародка в організм жінки.

Іншими словами, законодавець, відштовхуючись від існуючих правових концепцій та домінуючих поглядів вчених-правників, зробив спробу максимально широко регламентувати елементи права на життя у одному нормативно-правовому акті.

Сучасна цивілістична наука, активно досліджуючи перспективи правового регулювання здійснення права на життя, містить різноманітні точки зору які і формують існуючі правові концепції.

Право на життя в об'єктивному значенні - це сукупність цивільно-правових норм, спрямованих на охорону життя людини, які встановлюють неможливість самовільного позбавлення життя, заборону активної евтаназії, дозвіл на штучне запліднення та імплантацію ембріона, а також самостійне вирішення жінкою питання про материнство, у тому числі і щодо штучного переривання вагітності¹. Як наслідок, елементом права на життя у розумінні цивільного права визначається: право на штучне запліднення та імплантацію ембріона; право жінки на штучне переривання вагітності; право на стерилізацію; право на евтаназію.

До змісту елементів, які формують право на життя, у цивілістичному значенні відносять також необхідність визначення юридичних меж життя (його початку та закінчення); право вимагати підтримки медичними засобами внутрішньоутробний розвиток плоду у тілі матері, яка визнана за медичними критеріями померлою. В той же час відомий дослідник особистих немайнових прав людини М.М. Малєїна зазначає, що відносини з приводу штучного запліднення та імплантації ембріона, штучного переривання вагітності, стерилізації мають відношення до інтересів саме батьків. "Зміст права на життя можуть складати тільки ті повноваження, які належать вже існуючому суб'єкту, людині яка народилась. Повноваження на проведення штучного запліднення, імплантації ембріона, штучного переривання вагітності, стерилізації ембріону не належать, а закріплені за майбутніми батьками, але не як складові права на життя, а як складові права на здоров'я.

З позицій цивілістики зміст права на життя складається з правомочностей збереження життя (індивідуальності) та правомочності на розпорядження життям².

У цивілістичній науці існують позиції, пов'язані з сучасними природознавчими концепціями та розумінням життя людини як складної єдності фізіологічного існування та соціального буття. Як наслідок, робиться висновок про те, що об'єктом цивільного права під нематеріальним благом життя розуміється фізіологічне існування людини від моменту народження до моменту смерті. Цивільно-правові засоби захисту даного блага повинні забезпечити нормальне фізичне існування індивіда при відсутності загрози незаконного припинення цього існування³.

Вочевидь, існуюче різноманіття поглядів розуміння права на життя у межах тільки цивільно-правової науки підкреслює необхідність подальшого удосконалення рівня теоретичного розуміння даного явища.

¹ Красавчикова Л.О. Понятие и система личных, не связанных с имущественными права граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации / Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. – Екатеринбург, 1994. – С.114.

² Малєїна М.Н. Личные неимущественные права граждан (понятие, осуществление и защита): Диссертация на соискание ученой степени докт. юрид.наук. – М., 1997. – С.107-108.

³ Ермолова О.Н. Нематериальные блага и их защита : Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Саратов, 1998. – С.30.

Проте виникає питання, на чому будуються зазначені правові концепції? Відповідь на це міститься у розумінні поняття “життя”.

Філософське розуміння “життя” побудоване на розумінні його як форми руху матерії, яка втілюється і реалізується в індивідуальних біологічних організмах або в їх сукупності. Життю властиві якості обміну речовин, росту, розвитку, розмноження та змін під постійним впливом оточуючого середовища та генетичних мутацій⁴.

Сучасні природознавчі концепції, визначаючи поняття “життя”, перераховують його основні властивості: складність і відокремленість існуючої системи; отримання енергії з оточуючого середовища, яка спрямовується на підтримання високої впорядкованості системи; активне реагування на оточуюче середовище; здатність до прогресу та ускладнень системи; здатність до розмноження (самовідтворення); передача нащадкам схожості з батьками шляхом використання інформації, закладеної у генах; властивість пристосовуватись до оточуючого середовища⁵.

Об'єднуючи зазначені риси та виділяючи найбільш суттєві з них, можна стверджувати, що життя – це форма існування складних, відкритих систем, властивістю яких є самоорганізація та самовідтворення. Не менш важливою виступає така риса життя, як властивість живого організму зберігати та передавати інформацію⁶.

На базі зазначених філософських та природознавчих позицій побудоване і сучасне медичне розуміння життя. Життя характеризується такими властивостями, як структурованість (окремі частини мають закономірне розташування та об'єднані у комплекси), асиміляції (здатності до обміну речовин та енергії з оточуючим середовищем), властивостями до розмноження, спадковості, здатністю змінюватись, подразливістю⁷.

Зазначене наукове природознавче розуміння життя дозволяє виробити схему складових елементів, що втілюються у структурі права на життя у правознавстві.

Цікавим є те, що міжнародно-правові акти не містять у своїй структурі чіткого визначення поняття життя та не розкривають його змісту, закріплюючи “право людини на життя” та “право людини на забезпечення достатнього життєвого рівня, що включає в себе достатнє харчування, одяг, житло та безперервне покращання умов життя” (Ст.3. Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року; Ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 року; Ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року; Ст. 11 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок від 18 грудня 1979 року; Ст.6 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року; Ст.2 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 року). У контексті вирішення зазначених завдань новацій цивільного законодавства відповідають необхідності правового регулювання права на життя. Проте для остаточного визначення змісту та перспектив правового регулювання у даній сфері необхідно вирішити декілька проблем.

По-перше, необхідно визначитись у співвідношенні понять “право на життя” та “право на забезпечення життєвого рівня”. Як вже було зауважено, змістом права на забезпечення життєвого рівня є задоволення потреб людини у харчуванні, одязі, житлі (обов'язково на достатньому рівні)

⁴ Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Издательство политической литературы, 1986. – С. 145-146.

⁵ Концепции современного естествознания / В.Н.Лавриненко, В.П.Ратников, Т.В.Баранов. – 2-е изд. – М.: Юнити-Дана, 2002. – С. 180-181.

⁶ Физика бессмертия. Интервью с Ф.Типлером // Зеленый мир. – Спец.вып. – №22. – 1996. – С.13.

⁷ Павлова В.Н. Жизнь /Краткая медицинская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1989. –Т. 1. – С. 467-468.

та взаємопов'язану з цим вимогу безперервного покращання цих умов. Взаємозв'язок двох понять, з нашої точки зору, втілюється у тому, що здійснення права на забезпечення життєвого рівня є однією із гарантій забезпечення здійснення права на життя людини. Як наслідок, стає можливим віднести право на забезпечення життєвого рівня до блоку "соціальних" прав особи, воля на реалізацію якого знаходиться в руках суспільства (його соціально-економічного рівня розвитку), а не окремої людини, що, вочевидь, вбачається при здійсненні права на життя. Це особливо важливо з урахуванням особливих відмінностей, що існують між правом публічним та правом приватним (у нашому випадку правом цивільним). Однак з іншого боку право на забезпечення життєвого рівня, хоч і носить характер публічно-правовий, за своєю природою подібне до права на безпечне для життя і здоров'я довкілля (яке також регламентоване та закріплене у Цивільному кодексі України як одне із видів особистих немайнових прав).

Який же вихід можна запропонувати у даному випадку? Розв'язання зазначеної нами проблеми можливе. Воно пов'язане з тим, що можна запропонувати розглядати право на життя у широкому та вузькому правовому значенні. Право на життя у широкому правовому значенні охоплює своїм змістом всі передбачені у законодавчій системі гарантії забезпечення та захисту життя (системи гарантій забезпечення та захисту життя у кримінальному, цивільному, сімейному, екологічно-правовому сенсі. У вузькому значенні право на життя охоплює можливість здійснення лише "біологічних" властивостей та якостей життя, пов'язаних з існуванням людини як автономної біологічної істоти. Власне, з такої "біологічної" позиції виходить законодавець, формуючи правову норму цивільного законодавства щодо права на життя.

Зміст зазначених у ст.281 ЦК України положень можна згрупувати у декілька груп за виділеними філософсько-медичними ознаками життя. По-перше, це група репродуктивних прав, до яких належать право на штучне переривання вагітності, право на стерилізацію, право на штучне запліднення та перенесення зародка у організм жінки. Проте зазначений у Цивільному кодексі України перелік не є вичерпним. Органічним його доповненням повинні бути положення, закріплені у ст.ст.49,50 Сімейного кодексу України (право на материнство; право на батьківство). Лише у такій сукупності репродуктивний бік змісту права на життя виглядатиме достатньо певним та зрозумілим. Крім того, у законодавстві існує правова норма, яка безпосередньо пов'язує цивільне та сімейне законодавство у частині формування комплексного розуміння права на життя. Такою правовою нормою є положення ст. 123 СК України (визначення походження дитини від батька, матері при штучному заплідненні та імплантації зародка). У цій частині, незважаючи на певні існуючі відмінності між правом сімейним та правом цивільним, прослідковується єдність між двома законодавчими актами у розумінні окремого елементу права на життя. У будь-якому випадку реалізація такого елементу права на життя, як права штучного запліднення, не можливе без одночасової реалізації права на материнство, закріпленого у сімейному законодавстві.

До структурних складових репродуктивної групи елементів права на життя необхідно також віднести і право на взаємну обізнаність осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, про стан здоров'я. Реалізація цього права відіграє особливо важливе значення у частині забезпечення умов на здійснення репродуктивних прав осіб, які укладають шлюб.

Складність правового регулювання цієї групи прав полягає у необхідності враховувати інтереси як фізичних осіб, які здійснюють ці права, так і ще ненародженої людини (ембріону, плоду). Законодавство не містить чітко сформульованої позиції щодо часу виникнення права на життя та його припинення. Проблема часових меж життя залишається винятково актуальною⁸. Юридична невизначеність у цій галузі властива не лише вітчизняній правовій системі. У зв'язку з абортами і у європейській правовій науці існують різноманітні точки зору

щодо того, чи порушують дозволи на штучне переривання вагітності встановлену рівновагу між законними інтересами вагітної жінки та законною необхідністю захисту зародка людини. Європейська Комісія по правам людини при розгляді справ, пов'язаних з абортми, намагається уникати будь-якого визначення поняття життя у зв'язку з операціями штучного переривання вагітності або щодо того, у якій мірі ненароджена дитина може користуватись захистом по ст.2 (право на життя) Європейської конвенції про права людини⁹.

Репродуктивно-спадкові права як внутрішні елементи права на життя характеризуються особливим порядком їх здійснення. При їх здійсненні особа повинна враховувати життєві інтереси ненародженої людини.

Друга група прав, що становлять структуру права на життя, – це права на здійснення особистого життя. Ці елементи і складають права на життя у зазначеному нами вузькому юридичному значенні. До цих прав входять: право фізичної особи на невід'ємність її життя; заборона позбавлення життя; право фізичної особи захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом; заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя (евтаназію); право на участь у медичних, наукових та інших дослідках лише повнолітньої дїездатної фізичної особи і лише за її вільної згоди.

Особливістю цієї групи прав є те, що їх здійснення пов'язане з необхідністю врахування інтересів інших людей (фізичних осіб). Ці права також, як і попередні, є абсолютними¹⁰.

Цій групі властиві елементи внутрішнього протиріччя. Найбільш яскравим прикладом є заборона позбавлення особи життя та право на захист життя та здоров'я. Законодавство не містить абсолютної заборони на позбавлення життя однією особою іншою. Кримінальне законодавство України передбачає перелік обставин, що виключають злочинність діяння, серед яких важливе місце відведено необхідній обороні та затриманню особи, що вчинила злочин. Кримінальний кодекс передбачає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності лише у випадках умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст.118 КК України). Перевищенням необхідної оборони є умисне заподіяння тому, хто посягає, шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці захисту, а перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, визначається умисне заподіяння особи, яка вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставинці затримання злочинця (ч.3 ст.36 та ч.2 ст.38 КК України). Якщо особа не перевищила межі необхідної оборони, завдана шкода у цивільно-правовому порядку відшкодуванню не підлягає. Дане положення закріплено у ст.1169 ЦК України: "Шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не було перевищено її меж, не відшкодовується". Можливість позбавлення життя, легальне право на завдання смерті іншій особі впливає і зі змісту положень Конституції України, які стосуються захисту суверенітету і територіальної цілісності України. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладається на Збройні Сили України. Збройні

⁸ Соловйов А. До питання про часові межі прав людини на життя // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. Матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції. – Львів, 2003. – С.305-307.

⁹ Донна Гольмен, Девід Харрис, Лео Зваак. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная Хартия: право и практика. – М.: Издательство Московского независимого института международного права. – 1998. – С.132.

¹⁰ Стефанчук Р.О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві. – К.: Науковий світ, 2001. – С.361.

сили є державним інструментом захисту, а тому основне їх призначення – це ведення бойових дій спрямованих, в першу чергу, на знищення противника (вбивство людей). Крім Збройних сил, аналогічним правом, спрямованим на забезпечення державної безпеки, громадського порядку, захисту державного кордону, наділені інші військові формування та правоохоронні органи держави. Зрозуміло, що відшкодування шкоди, завданої вбивством в умовах дотримання законодавства, правил та звичаїв ведення війни, є неможливим.

Отже, життя однієї людини може бути принесене у жертву загальному благу або для рятування іншого життя. Право на життя може бути обмежене, але тільки при суворо визначених обставинах. Класичним прикладом є вбивство поліцейським терориста при звільненні заручників. Цікавою є позиція німецького законодавця у регулюванні даного питання. У теорії німецького публічного права цю проблему визначають як “рятувний постріл”. Терорист, що загрожує життю людей або такий, що вже вчинив вбивство, є носієм права на життя; відповідно держава зобов’язана захищати і його життя. Вирішальним є мотив пострілу, який спрямований на збереження життя іншої людини. Більш того, жертвувати власним життям держава має право вимагати від певних осіб при необхідності захисту від загальної небезпеки (наприклад від військових, поліцейських, пожежників)¹¹. Не менш цікавою є ситуація і у межах приватноправових відносин. Цивільне законодавство визначає зміст особистих немайнових прав як можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Зазначене дозволяє стверджувати, що особа наділена правом на самопожертву не тільки у галузі публічно-правових відносин, але і у сфері власного приватного життя. Це право можна розглядати як елемент права на життя, як суб’єктивне право, у якому втілено елементи змісту гідності людини. Крім того, самозахист людини, у тому числі необхідна оборона та затримання злочинця, можна розглядати як суб’єктивне право на позбавлення життя, яке може бути здійснене лише в умовах бойової обстановки, при затриманні злочинця чи в умовах необхідної оборони. Тому право на позбавлення життя необхідно також розцінювати як внутрішній елемент права на життя.

Право на самопожертву не є ідентичним за своїм змістом з правом на смерть, теоретичне обґрунтування якого знаходить широку підтримку серед багатьох вчених-правників. Право на смерть розглядається як можливість (свобода) людини свідомо та добровільно у обраний нею час піти з життя обраним нею та доступним для неї шляхом¹². Право на смерть складається з таких основних елементів: права на самогубство та права на застосування евтаназії. Як наслідок, у юридичній теорії зроблено висновок: “Конституційне закріплення права на життя логічно означає юридичне закріплення права людини на смерть. Очевидно, що право на життя відноситься до числа особистих прав людини, то його реалізація здійснюється нею індивідуально і самостійно, незалежно від волі інших”¹³.

Доцільність та принципова можливість правового регулювання права на смерть є дискусійною. Взаемовиключеність права на життя та “права на смерть”, а також вибір сучасного людства, яке сприйняло необхідність переваги першого над другим, ставить під сумнів майбутню теорію “права людини на смерть”.

¹¹ Гаскарова М.Л. Концепция достоинства человека в немецком конституционном праве // Журнал российского права. – 2002. – №4. – С. 159.

¹² Малиновский А. Имеет ли человек право на смерть? // Российская юстиция – 2002. – №8. – С. 54.

¹³ Дмитриев Ю.А., Шмелева Е.В. Право человека в Российской Федерации на осуществление эвтаназии // Государство и право. – 2000. – С. 52.

Право на життя як особисте немайнове право, що забезпечує природне існування фізичної особи, деякі вчені-правники пропонують розглядати з позицій здійснення людиною права на розпорядження власним тілом: право на здійснення його “модернізації”, “реставрації” та навіть “фундаментальної реконструкції”, право змінювати функціональні можливості організму та розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами. До їх числа пропонується відносити право на смерть, право на зміну статі, гомосексуальні контакти, трансплантацію органів, право на вживання наркотиків або психотропних засобів, право на штучне репродуктивне розмноження, право на стерилізацію, аборт та (у найближчій перспективі) на клонування, а потім – і на віртуальне моделювання, у сенсі повноправного ствердження (дублювання) себе у неметричній формі об’єктивного існування. Права ці, у зв’язку з їх суто особистою властивістю, пропонується визначати як “соматичні” (від грецького soma – тіло)¹⁴.

Зазначена теорія “соматичних” прав людини приводить до логічної необхідності повернення до питання того, що є об’єктом права на життя? Об’єктом права є відповідне нематеріальне благо, у даному випадку благо життя. Життя не зводиться лише до метаболізму (процесів асиміляції та дисиміляції) та певної структурованості тіла. Життя наділене такими властивостями, як структурованість, обмін речовин та енергії з оточуючим середовищем, здатністю до розмноження, спадкування, змін та іншими¹⁵. Тому і концепція “соматичних” прав виглядає досить спірною, а об’єднання різних суб’єктивних прав особи як тих, що вже визнані суспільством, так і тих моделей поведінки, які суспільством не визнані або розглядаються як протиправні, є передчасним.

Підсумовуючи, необхідно зазначити такі принципові положення.

1. Закріплення права на життя в цілому та окремих його складових елементів у цивільному та сімейному законодавстві України відкриває перспективи вирішення проблем здійснення цього особистого немайнового права у сфері приватного життя людини.

2. Правове тлумачення права на життя доцільно розглядати у широкому та вузькому значенні.

3. Право на життя включає в себе як структурний елемент право на забезпечення достатнього життєвого рівня.

4. Основою права на життя є благо на життя, яке є абсолютним благом, хоча у законодавстві не міститься абсолютної заборони позбавлення права на життя (заборони вбивства).

5. У структурі внутрішніх елементів права на життя можна виділити групу репродуктивно-спадкових прав та прав на здійснення особистого життя. Серед інших, до цієї групи прав входять право на самопожертву та право на позбавлення життя іншої особи.

6. Виникає сумнів принципова регламентація у законодавстві права на смерть. Крім того, передчасно вести мову про “соматичні” права людини у сучасному контексті розуміння змісту цієї теорії.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових
дисциплін Хмельницького інституту регіонального управління та права
(протокол № 9 від 22.05.2003 року).*

¹⁴ Крусс В.И. Личностные («соматические») права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы // Государство и право. – 2000. – №10. – С.43.

¹⁵ Павлова В.Н. Жизнь // Краткая медицинская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – Т.1. – С.467.